

Vzpomínky na první poválečné výzkumy savců na Šumavě 1.

Následující vzpomínky byly poprvé v celku zveřejněny ve Vlastivědném sborníku Muzea Šumavy v Sušici v r. 2016 (IX: 427–450). Tato publikace je však určena především regionálním zájemcům, proto jsme se rozhodli s textem postupně seznámit prostřednictvím *Živy* i naší širší přírodovědeckou veřejnost.

V r. 2015 jsem opět po letech využil k návštěvě Šumavy na několik dní útulnou terénní stanici pražského Národního muzea na Horské Kvildě. Při nevlídném deštivém počasí mi zbyl i čas, abych zavzpomínal na dávná 50. a 60. léta, kdy jsem se právě v těchto místech poprvé začal seznamovat s krásou Šumavy a její zajímavou přírodou. Ostatně stanice byla kdysi zřízena především kvůli potřebě ubytování pro ty, kdo chtějí pobývat na Šumavě delší dobu, jakou terénní přírodovědecký výzkum vyžaduje. Podobné terénní základny mají u nás dlouhou tradici – vždyť právě na Šumavě vůbec poprvé takové zařízení prakticky sloužilo k bádání. Byla to historická Fričova „létací stanice“ (obr. 1), využitá v letech 1888–92 při výzkumu rybníků u Prahy a na Jindřichohradecku a pak instalována na několik let u šumavského Černého jezera (do r. 1896). Tam ji tehdy periodicky obýval Antonín Frič (viz *Živa* 2013, 6: CXVII–CXVIII) a jeho spolupracovníci a sloužila prvním zoologickým výzkumům této oblasti. Byl to tenkrát jednoduchý dřevěný skládací domek, vhodný pro krátký pobyt – přespání, vaření, laboratorní práce a skladování příslušných pomůcek. Měl však jednu velkou výhodu – byl snadno sestavitelný z prefabrikovaných částí, a tedy přesunovatelný a využitelný na různých místech v Čechách. Proto mu Frič vymyslel trefný název „létací“, tedy přenosná stanice.

Už tyto první kroky terénního přírodovědeckého výzkumu měly v začínající

české vědecké komunitě značný ohlas, a i když se po Fričově éře zájem našich zoologů obrátil v souladu se světovými trendy více k bádání v „kamenných“ laboratořích, zůstala ozvěna této epochy především v paměti muzejních pracovníků, jejichž doménu stále představoval základní výzkum v terénu. Proto se ani v pozdějších letech na pionýrské úspěchy a metody Fričovy školy nezapomnělo a myšlenka terénníh staníc byla dále rozvíjena.

Fričova iniciativa se ujala nejen u muzejníků, ale posléze také na univerzitních a dalších specializovaných výzkumných pracovištích. Už v době meziválečné a válečné, ale i později, sloužila pedagogům a studentům Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy dnes už památná stanice u rybníka Velkého Pálence u Blatné. Ta ostatně slouží po zásadní přestavbě výzkumu i výuce zoologie dodnes jako stále terénní pracoviště. Už samozřejmě nejde o dřevěnou chaloupku typu Fričovy „létavky“, ale bytelnou kamennou stavbu bývalé hájovny na břehu jednoho z největších rybníků blatenské soustavy, v lůně tamější zajímavé přírody. Dnes je snadno dostupná z Prahy vlakem nebo silniční dopravou. Vznikla v době první republiky díky aktivitám a známostem tehdejšího profesora Univerzity Karlovy, hydrobiologa Karla Schäferny. Zabýval se hlavně vodní faunou a své kontakty s majiteli blatenského panství využil k získání bývalé hájovny v zajímavé lokalitě k výzkumu tamních rybníků. Dodnes dům představuje

opravdu potřebné zařízení, navíc na stále krásném místě uprostřed lesů – a ne tak vzdáleném od Pošumaví.

Postupně u nás vznikaly i jiné, spíše soukromé terénní stanice nebo pracoviště nejrůznějších výzkumných ústavů – uvedu jen Biologickou stanici u Prostředního rybníka blízko Lednice nebo bývalou Rybářskou a hydrobiologickou stanici u Studence blízko Třebíče. Fričově „létavce“ se ze současných stanic nejvíce podobá ornitologická stanice na hrázi rybníka Velkého Tisého u Lomnice nad Lužnicí. Nachází se v podobné krajině jako blatenské zařízení, jde však o nevelké dřevěné stavení, složené původně rovněž z prefabrikovaných dílů, ale spíše již určené pro stabilní fungování. Většina našich přírodovědců uvedené možnosti ubytování dobře zná a občas je využívá jak k výzkumu, tak rekreaci.

Terénní stanice na Horské Kvildě vznikla mnohem později než Fričova „létavka“, a to až v polovině 20. stol., kdy se po nucené válečné přestávce opět začal rozvíjet terénní zoologický a botanický výzkum naší vlasti. Právě poválečná doba a tehdejší možnosti k tomu přímo vybízely. Zatímco v době Fričově bylo asi nejsnazší a nejlépejší dopravit do zkoumané oblasti jednoduchý dřevěný domek a po skončení výzkumu ho přesunout jinam, po válce byla nejen Šumava, ale celé naše pohraničí plně opuštěných stavení po původním německém obyvatelstvu.

Toho také krátce po válce využili výzkumníci z Národního muzea, zejména Otakar Štěpánek, Ivan Klášterský a Jan Hanzák právě na Šumavě. Já sám si prvo počátky kvildské stanice nepamatuji, ale vyprávěl mi o nich můj pozdější přítel a učitel Jan Hanzák (obr. 3), který tehdy studoval na Přírodovědecké fakultě UK a zároveň již působil jako mladý asistent v zoologickém oddělení Národního muzea.

1 Asi jediný snímek Fričovy historické „létací stanice“ na stanovišti u Černého jezera na Šumavě se zachoval v práci Antonína Friče a Václava Vávry *Výzkumy zvířeny ve vodách českých III. Výzkum dvou jezer šumavských, Černého a Čertova jezera*. Archiv pro přírodovědecký výzkum Čech. Praha 1898 (viz také obr. 4)

2 Ukázka krásné šumavské přírody. Odchyt netopýrů lovcích hmyz nad tůňkou u Horské Kvildy v pozdějších letech

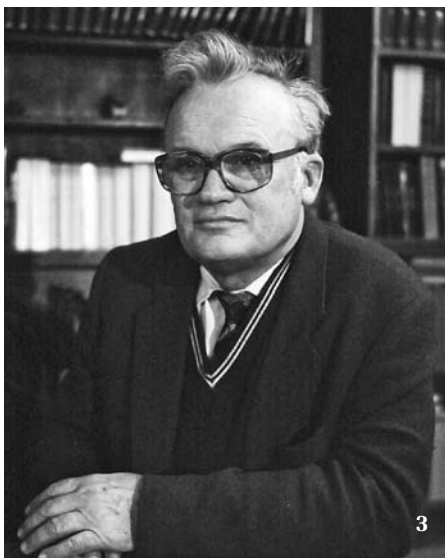

Z jeho vzpomínek si pamatují, že původně stanice fungovala v podkrovních místnostech výstavní lesovny v malé obci Zlatá Studna u Vimperka. Po několik poválečných let už byla tato osada téměř opuštěná, zůstalo jen několik kůlen a zřícenin někdejších stavení. Snad i proto pak byla stanice přesunuta do vhodnější a lépe dostupné blízké obce Horská Kvilda, kde slouží dodnes.

Podrobněji se o tomto počátečním období zmiňuje na základě dochovaných záznamů a staničních deníků Blanka Švecová v časopise Muzeum (2014, 2: 59–66). Počáteční přesuny byly asi složitější – na začátku byla stanice domovem v Dobré Vsi u Volar (Guthausen). Později po zřízení pohraničního pásma a zřejmě i pro snadnější přístup se přesunula na přechodnou dobu do Kašperských hor a definitivně poté do prostoru Zlatá Studna – Horská Kvilda. Na začátku byla ve správě Masarykovy akademie práce (MAP) a do majetku muzea přešla nejspíše přičiněním muzejního botanika I. Klášterského, který zároveň působil jako předseda později zrušené MAP.

Já sám jsem se do Horské Kvildy dostal až o několik let později v doprovodu zmíněného Jana Hanzáka. Studoval jsem na Přírodovědecké fakultě UK v Praze a začal se vážně zajímat o výzkum savců. Na četných večerních společných sezeních v naší pracovně na fakultě ve Viničné ulici jsme v 50. letech vymýšleli a detailně probírali první plány na budoucí průzkumy savců našich horských oblastí, pro jejichž realizaci byla vybrána Šumava právě díky existenci vhodné základny – kvildské stanice. Už tenkrát byla slušně vybavena a využívána botaniky i zoology – zejména výše zmíněným vedoucím zoologického oddělení NM herpetologem O. Štěpánkem, botanikem I. Klášterským, ale také muzejními entomology a dalšími specialisty. Stanice byla pro naše plánované mammaliologické začátky zásadní. Předpokládali jsme, že právě tam zahájíme první série terénních výzkumů savců.

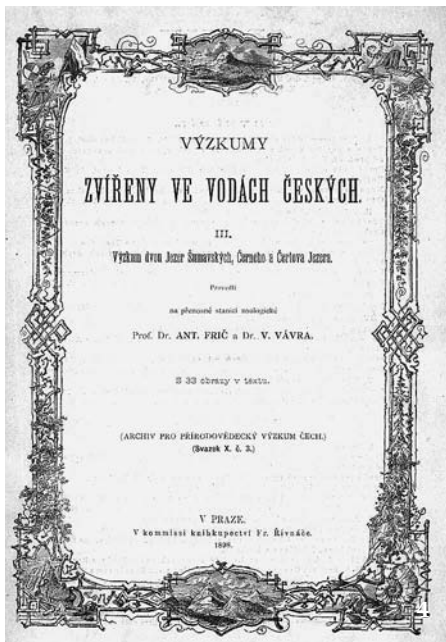
Pokud se savců týče, byly tehdejší znalosti o jejich výskytu a rozšíření na území Československa zcela nedostatečné; šlo vlastně o začínající obor. Sám J. Hanzák zahájil krátce předtím spolu s parazitologem Bohumírem Rosickým první pokusy v tomto směru ve slovenských horách, které byly v té době skoro „terra incognita“. Pravděpodobně i proto se jim podařilo v krátkém čase shromáždit řadu překvapivých objevů nových a málo známých druhů pro dané území. Patřily mezi ně horské druhy jako tatranský endemit hraboš tatranský, uváděný buď jako samostatný druh, nebo jen poddruh h. sněžného (*Microtus mirhanreini*, resp. *M. nivalis mirhanreini*) a také podunajský relikv hraboš panonský, poddruh h. hospodářného (*M. oeconomus mehelyi*) a další zajímavosti. Zdálo se tedy logické prozkoumat po této stránce české hraniční hory, což podporoval i nečekaný odchyt záhadné myšivky horské (*Sicista betulina*) na Slovensku a Rosického první nález rejska horského (*Sorex alpinus*) u šumavského Černého jezera (r. 1947). Na německé straně Šumavy také začali pracovat zkušeni němečtí zoologové, především prof. Herman Kahmann

3 Jan Hanzák – jeden ze zakladatelů poválečného výzkumu savců u nás, významný ornitolog, popularizátor zoologie a ochranář, pracovník Národního muzea v Praze

4 Titulní strana publikace věnované výzkumu na Šumavě, který na přenosné stanici zoologické provedli A. Frič a V. Vávra. Z archivu M. Anděry

z Mnichova se svými žáky. I oni odtud přinášeli zajímavé objevy drobných savců pro střední Evropu. Kromě předpokládaných nálezů rejska horského, od nás do té doby prokázáno jen z Krkonoš a z moravských hor, i další nečekané nálezy hlodavců a netopýrů, a myšivky horské – jediného evropského zástupce čeledi tarbikovitých (Dipodidae). To byl jasný příslib, že naše snahy prozkoumat podrobně přírodnicky zachovalý region Šumavy jsou celkem oprávněné. Publikovaný záznam rejska horského však nepředstavoval výsledek cíleného výzkumu, ale spíše náhodu – šlo o nález mrtvého jedince kdesi u cesty k Černému jezeru, v rámci studentské exkurze vedené Ottou Jírovcem (pozdějším akademikem a významným představitelem naší parazitologie). I tak ale znamenal první hmatatelný důkaz, že organizovaným a sou-

stavným výzkumem lze získat právě na Šumavě zajímavé poznatky.

V tomto ovzduší začínal i první výzkum u nás vznikajícího odvětví zoologie – výzkum savců. Z tohoto hlediska byla oblast naší republiky skoro neznámá, nehledě k jednoduchým začátečnickým pokusům muzejníka Friče a jeho školy z konce 19. stol. a prvním současným snahám kolektivu prof. Josefa Kratochvíla na Moravě a na Slovensku.

Naplánovali jsme si tedy rozsáhlý průzkum drobných savců v zajímavých oblastech a biotopech Šumavy, spojený s kladením množství sklapovacích pastiček na myši – průzkum sice fyzicky namáhavý, ale tehdy v zahraničí velmi propagovaný a vesměs úspěšný. Předpokládali jsme, že centrem projektu bude už zmíněná stanice NM na Horské Kvildě, kam jsem se zejména já, rodák z nížinné Moravy, velmi těšil. Nicméně v poslední chvíli realizace připravených plánů dopadla trochu jinak.

Mezitím padlo státní rozhodnutí, že ve východní části Šumavy bude vybudována megalomanská přehrada Lipno, která zatopí cenné pošumavské lokality kolem toku Horní Vltavy. Záchraným přírodovědeckým průzkumem této oblasti byl pověřen tehdejší Památkový ústav, který požádal přírodovědce z Národního muzea o pomoc. Protože byla stanovena slušná dotace (v té době nečekaná výjimka), změnil Jan Hanzák na popud svých nadřízených původní plány a určil za studovanou oblast nízko položené rašelinné bažiny kolem Černé a Hůrky v českokrumlovském Pošumaví. Tam jsme zajížděli vždy na několik dní rychlíkem přes České Budějovice a pomalou lokálkou přes Český Krumlov a Kájov až na místo do Černé. Já jsem tuto změnu nesl těžce, protože místo vysněných nádherných horských plání kolem Kvildy se nám nabízel pochmurné bažiny kdesi na konci světa, kde byla – podle mého laického názoru – jen malá naděje na zajímavé objevy, pokud se savců týče.

Právě proto si dobře vzpomínám i na chvíli, kdy jsme se tam poprvé vydali jednoho podzimního dne v r. 1954. Jeli jsme vlakem s hromadou zavazadel a pytlí pastiček. I když jsem jinak každou výpravu do přírody a hlavně do neznámých míst vítal, byla na počátku této cesty nálada chmurná. Částečně ji zlepšila přestupní hodina v přestávce v Českých Budějovicích, kde jsme hned před nádražím objevili výtečnou cukrárnu, kterou jsme při relativním dostatku financí doslova vyjedli (po skrovném živobytí studenta se stipendiem v Praze první pozitivní objev!). Další zdoluhavá cesta vlakem sice občas skýtala zajímavé pohledy na Šumavu, ale výstup na zpusťlém nádraží v Černé v Pošumaví, v krajině téměř bez lidí v hustém dešti a celkově nevlídném počasí, v němž se ztrácela i tak málo zajímavá část „bájně“ Šumavy, nevěstila nic dobrého. Zvláště když z nádraží k našemu ubytování v podkrovním pokoji na kraji vesničky Hůrka byly asi 2 km. Nicméně počasí se trochu vylepšilo, a když nás pak v čistém domku uvítala dočasná domácí, hezká mladá paní s malým dítětem, a mohli jsme si „laboratoř“ trochu vytopit, nálada se přece jen zlepšila. Výzkumným prostorem se sice nestala

vytoužená horská Šumava, ale poměrně nízko položené území kolem Vltavy a jejích přítoků, sahající až do hraničního pásma směrem na jih.

V nevalné náladě jsme si rozdělili podle mapy „lovecká“ teritoria a vydali se každý zvlášť za svým úkolem – položením několika stovek sklapovacích pastiček do výhodných míst mezi rákosím a ostřicí a na břehy malých rašelinišť a zarostlých tůň. Při nepříznivém počasí to nebyla zrovna radostná práce, ale úkol musel být a taky byl splněn. Večer jsme se vrátili do našeho teplého pokoje a žádný z nás neprorokoval úspěchy na tak fádních stanovištích, navíc za deště a větrného počasí.

Ráno však prokouklo slunce, i krajina ukázala svou lepší stránku a k našemu překvapení jsme našli pastičky plné úlovků! A nebyly to druhy ledajaké – kromě běžných myšic a rejšků obecných a malých (*S. araneus* a *S. minutus*) převládaly nádherné exempláře hraboše mokřadního (*M. agrestis*), druhu do té doby známého, kromě prvního dávného Fričova nálezu od Černého jezera, pouze z několika dalších novějších dokladů z Čech. Já jsem tak konečně viděl skutečný vzhled tohoto nápadného druhu, který jsem dosud znal jako vzácnost podle jediné lebky vypreparované z žaludku káně při studiu její potravy. Kromě toho úlovky zahrnovaly i myšku drobnou (*Micromys minutus*), zaznamenanou od nás v té době z více míst, ale já jsem se s ní setkal takto poprvé. Jinak šlo především o běžné druhy, ale i data o jejich počtech byla pro smysl výzkumu velmi užitečná a potřebná. Takže tímto nečekaným výsledkem se nálada výrazně zlepšila.

Rozhodli jsme se získat co nejvíce materiálu hraboše mokřadního, abychom po sezonních odchycích mohli sestavit zprávu o populační dynamice tohoto téměř neznámého druhu. Měli jsme pak, po zlepšení počasí, také dost času poznat zajímavé prostředí zapadlých a nově osídlovaných vesnic a blíže se seznámit s několika poučenějšími obyvateli, z nichž někteří, jako pan učitel z Černé a další zájemci, nám pomáhali a později dokonce přinášeli i zajímavé nálezy netopýrů.

Počasí bylo sice po celý týden deštivé, ale zažili jsme i nečekané momenty, kdy jsme si brzy ráno vyšli daleko do liduprázdného hraničního pásma – do zcela opuštěné a rozpadající se vesnice (dnes už si nevzpomínám na její německý název) připomínající skoro zemi duchů, jen s monotónním vrzáním větrem otvíraných dveří opuštěných dřevěných stavení. Na okolních lukách mělo být, podle místních znalců, velké tokaniště tetřívků. A tak, když se krátce po našem příchodu začalo rozednívat, ozývalo se tetřívčí bubláni ze všech stran – siluety desítek kohoutků začaly vystupovat z mizejícího mlžného oparu všude kolem. Dnes už je taková podívaná bohužel sotva kde k vidění! Právě proto si tu dávnou ukázkou bující šumavské přírody uchovávám v živé paměti. I když jsem při dalších výzkumech zažil takových podívaných jen o kousek dál „v horách“ ještě několik, nikde to nebyl tak masový a téměř přízračný jev.

Při dalších návštěvách v tomto koutu Šumavy už nebyly odchycity drobných savců tak bohaté, ale stačili jsme shrnutím dat

5 Zimující netopýr velkouchý (*Myotis bechsteini*). Snímky M. Anděry, pokud není uvedeno jinak

sestavit roční průběh rozmnožování nejhojnějšího hraboše mokřadního a prokázat jeho přemnožování za určitých přírodních podmínek. Je škoda, že kolega Hanzák nenašel dost času k detailnímu vyhodnocení a sepsání odborné práce o těchto výsledcích. Byly by to první souvislé informace o zajímavém glaciálním reliktu v naší fauně a vlastně v celé střední Evropě.

Musím dodat, že v průběhu společného dvouletého průzkumu jsme navštívili tuto oblast několikrát a vždy našli něco nového. Jan Hanzák právě tam prokázal běžný výskyt hezkého ptáka severského původu čečetky zimní (*Carduelis flammea*), do té doby známé jen z hnízdění v horských lesích a jinde pozorované pouze za tahu. V obsáhlé práci také vyslovil názor, že se k nám tato podhorní populace zřejmě rozšířila z Alp a liší se tedy od tažných severských populací. Dnes čečetka zimní běžně hnízdí i v zahradách a parcích v Praze.

Jednou jsme také bydleli za velmi chladného počasí v nehostinných pokojích tamních Rašelinových závodů, které byly ještě v provozu, stejně jako místní tuhové doly. To byl asi – co do ubytování – nejméně příjemný pobyt v tehdy dosídlované krajině. Ale zase jsme se dozvěděli mnohé o poměrech v komunitě novoosídlenců a vyslechli zprávy o bitkách a dokonce údajných vraždách po místních tancovačkách. Život tam byl tenkrát jistě hodně tvrdý a těžko snesitelný. Jak jsem se nedávno přesvědčil, v oněch zapadlých končinách dnes najdeme úhledná rekreační místa kolem břehů přehradní nádrže po celý rok plná návštěvníků. Sotva si asi někdo z nich uvědomí, jak těžce se zde žilo krátce po válce. Ale konec dobrý, všechno dobré – škoda jen, že dnes tam chybí, co nás tehdy nejvíce zaujalo – původní a téměř neporušená příroda se spoustou zvířecích obyvatel, např. tetřívků nebo tažných bahňáků.

Ještě bych měl dodat, že po prvních zkušenostech jsme si našli nakonec ubytování, s nímž jsme byli spokojeni a rádi se tam vraceli. Osamělý domek stál na malé vyvýšenině v údolní nivě, kus cesty od vesnice a už skoro v hraničním pásmu. Dnes je místo zaplaveno přehradním jezerem,

jen vršek zůstal vyčnívat jako malý ostrůvek ve vodách jezera, bohužel bez nejmenší památky po zbytcích našeho dřívějšího útočiště. Úhledný dům obývala rozšafná selka, Němka – nějakým zázrakem tu zůstala zapomenuta se svým asi třicetiletým synem, který měl velké potíže, aby si našel mezi zbytkem tamních Němců odpovídající nevěstu. A právě tato stará dáma se o nás pečlivě starala, byla ráda, že se s ní někdo baví její česko-německou hatmatilkou. Po těžké práci jsme uléhali do provoněných peřin s barevnými proužky, které nám vždy předem rozestlané připravovala. Vracel jsem se tak do krásných let svého dětství u mé babičky v malé vesnici na Moravě.

Vzpomínám si také, že na louce kousek za chalupou tokalo i na podzim vždy několik tetřívků. Stačilo si předem připravit několik otepí sena a ráno před rozbřeskem se za ně schovat, tetřívci se pokaždé dostavili a procházeli se nám před očima. Však se tam můj dnes už zesnulý kolega Jaroslav Figala (pozdější profesor zoologie na Vysoké škole zemědělské v Českých Budějovicích a v Praze) myslivecky vydováděl!

Ještě dodávám, že na okolních rozsáhlých loukách protahovali bahňáci, zejména bekasiny otavní (*Gallinago gallinago*) a jejich menší severští příbuzní slučky malé (*Lymnocyptes minimus*). Ty poslední nás hodně zajímaly, protože ve starých ornitologických spisech se uvádělo a pak už neprokázalo, že prý dokonce na šumavských pláních kdysi hnízdily. Byl to asi mylný údaj, v hnízdění jsme je nikdy nepotkali a ostatně nikde jinde ve střední Evropě dnes tento severský druh nehnízdí. Rád však vzpomínám na lovy, které jsme na ně v době tahu pořádali. Známý myslivec Jan Hanzák neměl už tak rychlé reakce jako já, mladíček, a tak jsem byl zpravidla úspěšnější. Někdy se na mne trochu zlobil, ale co bych za to dnes dal, kdybychom si na to mohli spolu zavzpomínat.

Při těchto akcích nás často doprovázeli i další zoologové a výzkumníci jiných profesí, kteří tak snadno získávali materiál z úlovků savců. Byl to jednak specialista na výzkum tuberkulózy ze Zdravotního ústavu, pozdější prof. Vladimír Šerý, který u hrabošů hledal vakcínu proti této nemoci, nebo známá parazitoložka z Československé akademie věd Božena Erhardová-Kotrlá, s níž asi zůstáváme jediní z tehdejšího početného týmu.

Neměl bych asi zapomenout zmínit, že při těchto akcích jsem se již zabýval výzkumem netopýrů – skupiny tehdy u nás prakticky neznámé. Proto jsme už tenkrát prokázali řadu nálezů zajímavých druhů pro Šumavu, jako později zmíněné zimování teplomilných vrápců malých (*Rhinolophus hipposideros*) ve štolách tamních tuhových dolů nebo výskyt tehdy málo známého netopýra pestrého (*Vespertilio murinus*). Právě nález dvou zimujících jedinců v té době vzácného netopýra velkouchého (*Myotis bechsteini*, obr. 5) v jedné štolě u Černé se stal nejen objektem mého a Hanzákova začátečnického článku o těchto zajímavých savcích, ale byl i pobídkou, abychom se v budoucnosti zvláště soustředili na výzkum této skupiny. Jak vše pokračovalo, se dozvíte v dalších pokračováních o výzkumu savců na Šumavě i jinde.